

רפאל יעקובי

על הזיקה בין תשעה באב לחג הפסח [עיונים בלוח השנה ובמשמעויותיו]

מקובלנו שדברים גדולים אינם קורים במקרה, כיון שכך, ייקל עלינו להבין שגם הנסיבות שסביב אותם מאורעות אינן מקריות, אלא מכוונות במדויקו. משמעות גדולה יש לזמן התרחשותם של מאורעות, ומחמתה אנו חוגגים את המועדות שהם זכר לארועי העבר, באותם תאריכים בהם התרחשו המאורעות עצמם.

התהוות נס כלשהו בזמן פלוני, או התרחשות ארוע בתאריך אלמוני, אינם תופעות מקריות, וגם הדרישה להזכירם בעתיד באותו מועד אינה רק בבחינת ציון ותמרור לבל יישכחו; אלא, ברגע שמתרחש ארוע הוא מטביע חותמו ורישומו על הזמן, והופך אותו לישות מטפיסית חדשה ושונה מזו שהיתה קודם לכן.

אין אנו נכנסים כאן לכל אותן גישות בעניין הגדרתו של המושג "זמן", אך גם ללא עיסוק זה, נוכל להגות בסוגיות שעניינן לוח השנה העברי.

מחזוריות הזמן ומשמעותה לעניין תאריכי המועדים בלוח העברי

הלוח בו אנו משתמשים מורכב יחידות-יחידות, וכל יחידה מורכבת אף היא מחלקים קטנים הימנה. התקופה הארוכה ביותר שאנו מונים היא זו של חמישים שנה – מניין של יובלות, ולמטה ממנה מניין של שמיטין, בו כל יחידה כוללת שבע שנים. המניין השגור והשגרתי יותר הוא זה המורכב משנים, חדשים, שבועות וימים.

המאפיין העיקרי של לוח זה הוא, שאין הוא לינארי-יקווי, כזה הפותח בנקודת מוצא של ראשית ימות עולם וממנה מותח קו אחד ארוך ורצוף עד סוף כל הדורות; אלא תנועתו מעגלית, ותופעת המחזוריות היא השלטת בו: עם סיום כל פרק זמן של חמישים שנה מוכרז היובל, ומכאן ואילך מתחיל מנין חדש³. עם סיומן של שבע שנים

1. ראה מהר"ל, תפארת ישראל, פרק כה-כו; וראה גם בחידושי אגדות למהר"ל, חלק ב, עמ' צח. אפשר שזהו העומד ביסוד קריאתו של הרמב"ם: "מכלל מה שצריך לחקור עליו, קושרו השגת המרכבה בשנה ובחדש. וביום, וקשרו במקום. שזה מה שצריך לבקש לו עניין, ולא ייחשב שהוא דבר ריק, אין עניין בר" (מורה נבוכים, חלק ג, פרק ז. וע"ע רד"ק, יחזקאל כ, א). וראה גם דברי בעל "שם משמואל": "כי קבלה בידינו... שמלחמת גוג ומגוג תהיה בסוכות; ובודאי לא במקרה הוא. כמו שכתב המהר"ל, שהדברים הגדולים לא ייתכן שיהיה עניינם במקרה כלל" (שם משמואל, מועדים, עמ' קפו; וראה שם, עמ' קצז).
2. ראה לעניין זה במקורות שציין הרב ח.י. הדרי, "סדרו סליחה", שנה בשנה תש"ן, עמ' 246, הערה 32.
3. ואין משמעות לשאלת מחלוקתם של ר' יהודה וחכמים אם היובל נמנה כשנה הראשונה במחזור החדש, או שהוא חותם את מחזור חמישים השנה, ותו לא (נדרים סא, א; ערכין ב, ב).

– בשלהי השמיטה, נחתמת יחידה זו, ומתחילה יחידה חדשה. כך גם לגבי השנים, המתחילות מחדש בראש השנה, וגם לגבי החדשים, השבועות והימים.

גם איתני הטבע מסייעים לקביעה זו, בהיותם מתנהגים על פי עקרונות אלה: היום והלילה – המושפעים מן הזריחה והשקיעה; הלבנה – המתחדשת בכל חודש מחדש; והחמה – שכדור הארץ סובב סביבה, ומבצע הקפה מלאה במשך כשלוש מאות שישים וחמישה ימים, שהם שנת חמה.⁴

4. מכאן יובנו גם המונחים הלשוניים הקשורים לענייננו: ה"תקופה" – שעניינה הקף, סיבוב ומחזור (מנדלקורן בקונקורדנציה: "הוראתו על הסיבוב ביחס הזמן והמקום". תע"ע דעת מקרא איוב א, ה; ישעיה כט, א; דברי הימים ב כד, כג). ה"חודש" – הקרוי על שם ההתחדשות התמידית של הירח (ראב"ע, שמות יב, ב; ספר השרשים לרד"ק לר"י אבן ג'אנח: חדש), על פיו נקבעים הירחים – החודשים (וראה רש"י, ביצה טו, א; "וכן באיזו לשונות לועזיות נקראת הלבנה בשם שנקרא בו חודש". תע"ע תהלים פא, ד, על המושג "כסה", ושם בפירושו דעת מקרא ובסיכום המזמור וראה גם עולת ראייה, חלק א, עמ' קסה). גם לגבי ה"שבוע" יש מי שציין מימד זה: "שמספר שבעה מורה על הקפה; וכמו שכתוב (איוב א, ה) 'יהי כי הקיפו ימי המשתה'. כי מספר ששה הוא שש קצוות, והשביעי כנקודה בתוך ההיקף, והוא השלמת העניין לשוב אל מקורו ולהתחיל מחדש, וזהו שם השביעי שבת בימים" (שם משמואל, דברים, עמ' קפה; תע"ע אור החיים, בראשית ב, ג; הרב ח.י. הדר, שבת ומועד בשביעית, עמ' 371, הערה 60). כך קובע ר' צדוק לגבי החודש והשבת: "שיש בכל חודש התחדשות קדושה, שכן נקרא מולד הלבנה חדרותא דסיהרא, שבכל חודש מקבלת אור מחדש מהחמה... וכן בשבת, יש בכל שבת קדושה מחדשת... בכל שבת יש קדושה חדשה" (פרו צדיק, שמות, עמ' 240). מעניין מאד מושג ה"שנה", המציין באופן כפול ודיאלקטי, מחד גיסא את ההישנות – שנה ששונה על קדמתה, ומאידך גיסא את השנות – היותה של השנה החדשה שונה מזו שלפניה ושלפני פניה. ראה י. אבן שמואל, מבוא למורה נבוכים, חלק ב, עמ' פ; "הלשון העברית רמזה לתופעה מפליאה זו". ראה ראב"ע, שמות יב, ב, וספר השרשים לר"י אבן ג'אנח: "שנה – מלשון השנות וחזרה", ופרו צדיק, דברים, עמ' 165; "ובכל שנה היא שונה על היקף השנה"; וראה לעומתם שפת אמת, דברים, עמ' 180: "השנים נקראים על שם השינוי" (וראה גם שם, ויקרא, עמ' 201) ובאגרת הקודש לבעל התניא, פרק יד: "ובכל שנה ושנה יורד... אור חדש ומחודש שלא היה מאיר עדין מעולם" (ומעין דבריו אלה גם בלקוטי תורה, נצבים, נד, ע"ג-ע"ד) ובשפת אמת, דברים, עמ' 128: "בכל שנה יש הנהגה מיוחדת", ובעקבותיו אצל נכדו: "בכל שנה נתחדש הבראה. שנה – לשון שינוי (בית ישראל, דברים, עמ' 106) ראה גם עולת ראייה, חלק א' עמ' קסה, וראה עוד שמואל ב יא, א ושם בפירושו דעת מקרא על המושג: "תשובת השנה".

מכאן מקום גם להבנת האמור בעניינו של עבד עברי: "תעבדו לעולם" (שמות כא, ו), שנתפרש במסורת תורה שבעל פה: "עד היובל... מגיד שחמישים שנה קרויים עולם" (רש"י שם, ע"פ המכילתא והגמרא קידושין כא, ב; וכן גם בקדמוניות היהודים לפלאביוס, ספר רביעי, פיסקה 273 [תרגום שליט, עמ' 136]) – על פי מושגיה של התורה – יחידת הזמן הארוכה ביותר שנמנית היא זו של חמישים שנה (ראה ראב"ע ורמב"ן לשמות, שם), ולפיכך, בהשתמשה במינוח זה היא מביעה גם את הפן הרעיוני של אופן המניין ושל התחדשותו התדירית. בנוסף לכך ולפן הרעיוני האמור לגבי העבד, שאין אדם מישראל נמכר לעבד לצמיתות (ראה גם הרב מ. ברויאר, פרקי מועדות, עמ' 16 ואילך), הרי מודגשת בכך קריאת התורה להתחדשות אחת לכמה זמן – כערך מרכזי בעבודת ה' (ראה מקורות בשבת ומועד בשביעית [לעיל, הערה 4], עמ' 102, הערה 2).

משמעותה של תופעת מחזוריותו של הזמן מבחינה מטפיסית-קוסמית, והשלכותיה על הצד האתי – על עבודת ה' של האדם, נוסחה בכלל מקיף שכלל הרמח"ל: "ושורש כולם הוא סדר שסידרה החכמה העליונה, שכל תיקון שנתקן ואור גדול שהאיר בזמן מהזמנים, בשוב תקופת הזמן ההוא יאיר עלינו אור מעין האור הראשון, ותחודש תולדת התיקון ההוא במי שקבלו".

יש לציין, שהתחדשות זו, שהיא צורך טבעי אצל האדם, "נשאלה" גם ע"י הנצרות, שאף כה נקבעו שנים שונות ומחזורי ספירה שונים, שבסיסם מגיעה שנת "יובל" בעלת משמעות של חתימת תקופה ופתיחת דף חדש (ראה אנצ' עברית, כרך יט, עמ' 283).
 5. דרך ה', חלק ד, פרק ז. מעין זה גם בלב דוד לחיד"א, פרק כט, ושם מבאר עניינים נוספים בעקבות קביעה זו. והשווה לנצי"ב, שמות יב, ב; וראה רמב"ן ויקרא כג, מ על המתשג "חג": "זוה טעם וחגותם אותו חג לה' שבעת ימים בשנה, שתחוגו שבעת הימים עם השנה, ענין סיבוב והקפה מלשון 'חגו שמים' (איוב כב, יד) 'ובמחוגה יתארהו' (ישעיה מד, יג)...". והשווה: רס"י לילה, לר' צדוק הכהן, עמ' 138: "כל קדושת הזמנים הוא שבאיזו זמן נקבע אותו אור וקדושה שהאיר בו מאז, דנשאר הרשימו שבו בהעלם קבוע וקיים כל ימי עולם". וראה גם מחשבות חרוץ להנ"ל ראש סימן כ, ושפת אמת, ויקרא עמ' 82: "כי אלה הג' מועדות עושים רשימות בזמן", ומכתב מאלוהו, חלק א, עמ' 103; חלק ב, עמ' 21, ושם עמ' 28 בשם רבו, ר' צבי ברוידא, ושם עמ' 153. סייעתא הלכתית לכיון זה ניתן להביא מהגמרא שבת קכט, ב, הקובעת שאסור להקזיז דם בערב שבעות, כיוון שבערב מתן תורה יצא שד, שאילו לא היו בני ישראל מקבלים את התורה היה טובח בהם. וכך הביא ופסק הרמ"א, אורח חיים, סי' תסח, סי' י. ושם במחצית השקל: "ונודע דבכל הזמנים שאירע לאבותינו עניין מה, כשיגיע זמן ההוא, שוב מתעורר קצת מעין אותו דבר וענין ההוא". והיה מי שתלה ענין נוסף בנידון דידן: "הבריאה של עולמנו התחילה בארץ ישראל. אם כן, התחלת הבריאה היא גם התחלת הזמן, וקצב הזמן הוא קצב הבריאה. הזמן התחיל עם הבריאה ונקצב על פי שלביה. וכיוון שהבריאה התחילה בארץ ישראל התחיל בה גם הזמן, ובשובו במחזור הקבת של הימים, השבעות וכו' הוא שב ומעלה את קצב הבריאה... קצב הזמן מתאים להתהוות המציאות על פי רצון אלוקים ומצותו! הדבר בא לידי ביטוי עיקרי בשבת. השבת נכנסת בארץ ישראל לביקב בגבולות הזמן שבת אלוקים בפעם הראשונה. זהו הזמן המוקדש המתאים לזיכרון הבריאה. הוא הדין בכל יתר החגים והמועדים. הוא הדין גם בשמיטות וביובלים בארץ ישראל, ובה בלבד, מתאים הזמן השב ויחזור על עצמו לזמן הבריאה. מכאן קדושת זמנה" (א. שבייד, מולדת וארץ יעודה [תל אביב; תשל"ט], עמ' 64. על קדושת הזמנים בארץ ישראל דווקא, ועל כך שארץ ישראל היא המקום שממנו מתחילים את מדידת הזמן ראה גם כוזרי ב, כ; וראה רמב"ם, ספר המצוות, עשה קנג, על כך שקידוש החדש וקביעת הזמנים נעשים בארץ ישראל, וגם כשהדבר נעשה בחוץ לארץ, הכל נעשה על סמך קביעת בני ארץ ישראל).

ניתן להרחיק לכת עוד יותר, ולקבוע שעוד קודם להתרחשות המאורעות עצמם כבר "נברא" הזמן המסוגל לאותה התהוות, והתגשמותה בעולם העשייה בו אנו חיים היא רק בבחינת הוצאה מן הכוח אל הפועל של אותו פוטנציאל שהיה טמון וגנון בו, כאותו זמן. כוזרי הנראה תפיסת המדרש המספר על לוט שאפה מצות למלאכים כי "פסח היה" (בראשית יט, ג וברש"י שם וראה תורה שלמה בראשית יט, אות כח ובהערות) ולגבי יעקב שלקח שני גדיי עזים ש"אחד לפסח" (בראשית כז, ט ורש"י שם, ומקורו בפרקי דר' אליעזר, פרק לב. וראה גם זוהר תולדות קמב, א; תורה שלמה, בראשית כז, אות מג ובהערות; ופרי צדיק, ויקרא, עמ' 15; שבת ומועד בשביעית, עמ' 321. אמנם, ראה גם מ. זילברג, כך דרכו של תלמוד [ירושלים, תשכ"ד], עמ' 4). עקרון זה נוסח בדברי ר' צדוק הכהן: "כל קדושה שעתידה להיות, כבר יש בה רושם לפנייה גם כן" (מחשבות חרוץ,

בהמשך דבריו מפרט הרמח"ל את משמעותם ביחס למועדים המסויימים: "והנה, על פי זה נצטוונו בחג הפסח בכל העניינים שנצטוונו לזכר יציאת מצרים, כי להיות התיקון הוא תיקון גדול מאד שנתקנו בו, וכמו שזכרנו למעלה, הוקבע שבשוב תקופת הזמן הוא יאיר עלינו אור מעין האור שהאיר אז, ותחודש בנו תולדת אותו התיקון. ועל כן נתחייבנו באותם העניינים כולם. ועל דרך זה חג השבועות למתן התורה, וחג הסוכות לעניין ענני הכבוד... וכן חנוכה וכן פורים. ועל דרך זה היו כל ימי מגילת תענית (שבת יג)".

סימן טז), ובמקום אחר ביתר פירוט: "וכן קדושת המועדים, שבאמת היו הימים מתוקנים לגאולה מששת ימי בראשית. פסח — דכתיב 'ליל שימורים לה' (שמות יב, מב). וכבר מימי אברהם הוכן הלילה... וכן הוכן יום ז' הפסח לקריעת ים סוף, וכמו שאמרו (סוטה יב, ב) שאמרו המלאכים מי שעתידי לומר שירה על הים ביום זה... וכן ו' סיון, מי שעתידי לקבל תורה מהר סיני ביום זה... וכן כתיב במעשה בראשית 'יום הששי', המרמז על ו' סיון (כמו שאיתא עבודה זרה ג, א)" (פרי צדיק, ויקרא, עמ' 165). בעל שפת אמת כרך הכל כאחד: "המתנות הקדושות שנתן לנו הקב"ה נותנים ברכה וקדושה לפנייהם ולאחריהם" (שפת אמת, שמות, עמ' 16) ובמקום אחר: "כי כל ענייני הקדושה נשאר מהם ברכה לאחריה, ולפניה גם כן יכולין להרגיש מעין הקדושה העתידה להיות אז" (שם, עמ' 219). וע"ע הרב ח.י. הדרי, "ראשי חדשים במשנת ר' צדוק הכהן", סיני נו (תשכ"ה), עמ' פד ואילך. והשווה למה שכתב בעל "שם משמואל" בעניינו של המקום: "קודם שנבנה לא היה נראה לעיני בשר שום רוחניות במקום הזה [בהר המוריה — ר.י.]. ומכל מקום, האבות כמראה הנבואה ראו מעלת המקום, כפי עוצם כוח מעלת הנבואה שהיתה להם... ותחת אשר עד אברהם היה המקום ההוא מוצנע ולא נאתה בו שום מעלה, בכוח נבואתו ראה את המקום במעלה יתירה מיתר המקומות, והמשיך לתוכו כוח רוחני עד שתהיה מעלתו נראית" (שם משמואל, מועדים, עמ' נב; וע"ע עולת ראייה, חלק א' עמ' פז).

6. דרך ה'; חלק ד, פרק ז, אמנם, לגבי ענני הכבוד, שלזכרם הוקבע חג הסוכות (ראה סוכה יא, ב; תורה שלמה, פרשת בוא, פרק יב, אות תקעה; בשלח, פרק יג, אות רפא) כתב: "אף על פי שאינו אותו הזמן בפרט, אלא שקבעה התורה חג זה לזכרון עניין זה וכמו שכתוב 'כי בסוכות הושבתי' וכו'". אלא, שיש מי שמדבריהם גם חג הסוכות לא במקרה נקבע לתאריך בו אנו חוגגים אותו. כך עולה מבאור הגר"א לשייר השיורים א, ד: "סוכות שהוא זכר להיקף ענני כבוד שהיה תלוי בבניין המשכן כידוע. וזוהו יתורץ מה שהקשו למה אנחנו עושים סוכות בתשרי, כיוון שהוא נגד היקף ענני כבוד היה ראוי לעשות בניסן, כי בניסן היה תחילת היקף העננים! אבל נראה, לפי שכשעשו את העגל נסתלקו העננים, ואז לא חזרו עד שהתחילו לעשות המשכן. ומשה ירד ביום הכפורים, ובמחרת יום כפור ויקהל משה, וצווה על מלאכת המשכן, וזה היה ב"א תשרי, וכתיב והעם הביאו עוד נדבה בבוקר בבוקר, ב' ימים, הרי י"ג בתשרי; ובי"ד בתשרי נטלו כל חכם לב ממשא את הזהב במניין ומשקל, ובט"ו התחילו לעשות, ואז חזרו ענני כבוד. ולכך אנו עושין סוכות בט"ו בתשרי". וראה גם שפת אמת, דברים, עמ' 203-204 ומשך חכמה, שמות כג, טז ודברים ה, טו. וע"ע רש"י, ויקרא ט, כג; תורה שלמה, כי תשא, פרק לב, אות ריא; שיר השירים עם פירוש שפת אמת (מהד' תש"ס), בהשמטות; שפת אמת, ליקוטים, חלק א, עמ' 155; אלשיך, תורת משה, ויקרא כג, לג; ערוך השולחן, אורח חיים, סי' תרכה, ס' ה. על זיקה מיוחדת בין סוכות לענייני השראת שכינה ראה גם פרי צדיק, דברים, עמ' 259; שם משמואל, מועדים, עמ' קמח-קנ.

מערכות יחסים בין המועדים בלוח העברי

אם נכונות ההשערות לגבי התאריכים בעלי המשמעות ההיסטורית, המרכיבים את לוח השנה העברי, ואם נצרף גורמים נוספים שהשפיעו על קביעתו, ביניהם בולט הנושא החקלאי: פסח – חג האביב, שבועות – חג הקציר, וסוכות – חג האסיף, נוכל לדבר גם על יחסים שונים בין המועדים המרכיבים את הלוח: בין א' בתשרי לא' בניסן – הפותחים כל אחד מחצית שנה אחרת; בין חג הסוכות בט"ו בתשרי לחג הפסח – בדיוק מחצית השנה לאחוריו⁸; בין ט"ו בשבט, המהווה סיומה של תקופת החורף לט"ו באב – בסיום הקיץ⁹, בדיוק ששה חודשים לאחר ט"ו בשבט, ועוד יי.

אחת ממערכות קשרים אלה היא זו המובאת בטור, על קשרים בין ימי הפסח לשאר המועדות שבלוח: "סימן לקביעת המועדים – א'ו, ב'ש, ג'ר, ד'ק, ה'צ, ו'פ. פירוש: ביום א' של פסח יהיה לעולם ט' באב, וסימן 'על מצות ומרורים יאכלוהו'; ביום ב' – שבועות; ביום ג' בו – ראש השנה; ביום ד' בו – קריאת התורה, פירוש שמחת תורה; ביום ה' בו – צום כפור; ביום ו' – פורים שעבר"¹⁰.

על מערכת סימנים זו ניתן להשקיף כעל סימנא בעלמא – לצורך נוחות החישובים, ותו לא. אך ניתן גם לשוות לה מעמד מהותי יותר: ניסן שהוא ראש חדשים, ופסח, החל בו, שהוא ראש השנה לרגלים, מקפלים בתוכם באורח סמלי את כל לוח השנה הישראלי: "זהו ראש השנה לרגלים, שכל קדושת המועדות כלולות ברגל דפסח. וזהו שנאמר: 'החודש הזה לכם ראש חדשים', שנכלל בו קדושת כל המועדות שבכל החדשים"¹¹.

7. מי שניסה לקשר בין המשמעות ההסטורית לזו החקלאית הוא המהר"ל בגבורות ה', פרק מו, ובעקבותיו הלך הרב י. הוטנר בפחד יצחק, ראש השנה, עמ' עז ואילך. וע"ע שבת ומועד בשביעית, עמ' 279 ואילך. וראה גם הרב מ. ברזיאר, פרקי מועדות, עמ' 492 ואילך.
8. על כך עמדו חז"ל בדרשם גזרה שוה בין שני חגים אלה, לפיה, חובה לאכול פת בסוכה בליל חמשה עשר לחודש השביעי, כדרך שחובה לאכול מצה בליל חמשה עשר לחודש הראשון (סוכה כז, א). וראה הרב מ. ברזיאר, פרקי מועדות, עמ' 575: "כי ההקבלה של התאריכים מורה על הקבלה של תכנים".
9. שעד אז 'יצאו רוב גשמי שנה' – ראש השנה יד, א, וראה רש"י שם.
10. "חמשה עשר באב ואילך תשש כוחה של חמה" – תענית לא, א.
11. דוגמאות נוספות ראה ש. הכהן ויינגרטן, "ההקבלה שבין החגים", בתוך ספר היוכל לכבוד הרב מרדכי קירשבלום (ירושלים, תשמ"ג), עמ' קמ ואילך.
12. אורח חיים, ס' תכח. הרשימה הובאה בשולחן ערוך, אורח חיים, ס' תכח, ס' ג, והושלמה בתקופתנו בצרוף ז"ע – יום העצמאות, שלעולם יחול ביום בו חל שביעי של פסח. ראה הרב מ.צ. נריה, סדר התפילות ליום העצמאות, עמ' 13, בשם ר"ר פלטר.
13. פרי צדיק, שמות, עמ' 238. וראה פרי צדיק, ויקרא, עמ' 87: "יובל קדושת המועדים מסתעפין מחג הפסח", ושם, עמ' 51: "ולכן נקרא ליל התקדש החג, שכל קדושת החגים מסתעפים מליל זה", ובעמ' 54: "יובל ליל פסחים מופיעה הקדושה לכל החג ולכל המועדים הבאים, שרגל זה ראש השנה לרגלים", ושם עמ' 53: "ומשום הכי קורין בפסח כל פרשת המועדות... והפסח – שורש כל קדושת המועדים".

הקשר המיוחד בין פסח לתשעה באב

בין אם נקבל את ההשערה שהעלינו לעיל לגבי הסימנים כולם, ובין אם לאו; דומה, שלגבי אחד מהם לא תהיינה הדעות חלוקות, ואף בדברי הטור עצמם נתבצר לו מקום מיוחד; הכוונה לקשר הקיים בין היום הראשון דפסח לבין תשעה באב. בניגוד לסימנים האחרים טרח הטור לציין סימן לסימן: "וסימן – על מצות ומרורים יאכלוהו". הערה זו לא מליבו חידש אותה הטור, אלא שאובה היא ממקורות קדומים שלא התייחסו למערכת סימני הא"ת ב"ש כולה, אלא רק לקשר בין פסח לתשעה באב, ובעיקר לקשר בין ליל יציאת מצרים לליל תשעה באב.

על האמור באיכה "השביעני במרורים, הרווני לענה" (ג, טו) דרשו חכמים: – "השביעני במרורים" – זה יום טוב הראשון של פסח, דכתיב ביה 'על מצות ומרורים'; 'הרווני לענה' – מה שהשביעני מרורים בליל פסח, הרווני בליל תשעה באב לענה; הוי – ליל יום טוב הראשון של פסח הוא ליל תשעה באב"¹⁴.

יש שהתייחסו לקשרים רעיוניים מבלי לציין במפורש את הזיקה התאריכית: כך בפתיחתא דאיכה רבתי: "אילו זכיתם הייתם קוראים בתורה (שמות יב) 'ליל שימורים הוא לה'; ועכשיו שלא זכיתם הרי אתם קוראים 'בכה תבכה בלילה' (איכה א, ב)¹⁵. ומדרש אחר: "בוא וראה, משה מקלסם ב'מי יתן, שנאמר 'מי יתן והיה לבבם זה להם', וירמיהו אומר 'מי יתן ראשי מים... וכשיצאו ממצרים אמר משה 'ויושע ה' ביום ההוא את ישראל, וכשיצאו מירושלים אמר ירמיהו: 'נתנני ה' בידי לא אוכל קום'... וכשיצאו ממצרים בשירה יצאו, שנאמר: 'אז ישיר משה ובני ישראל את השירה', וכשיצאו מירושלים אמר ירמיהו 'בכה תבכה בלילה ודמעתי על לחיה"¹⁶.

מן האמור לעיל, קצרה הדרך להשרשת מנהגים שיסמלו את אותה מערכת קשרים. ואכן, בקינות לתשעה באב מצינו כאלה המבוססות על הניגודים בין ליל יציאת מצרים לליל החורבן. כזו היא הקינה האשכנזית, שמחברה אינו ידוע, "בצאתי ממצרים" לעומת "בצאתי מירושלים"¹⁷, ודומה לה הקינה הספרדית "מה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות?", הפותחת: "אליכם עדה קדושה אשאל מכם שאלות: מה

14. איכה רבה ג, ה, ופתיחתא יח. ובתורה תמימה (איכה ג, אות כט): "שלעולם באותו יום שחל יום טוב ראשון של פסח חל גם ט' באב". וראה נפש חיה לר"ר מרגליות, סי' תקנר. ס' כד, שהוסיף קשר תאריכי נוסף: "עיין בתוספתא סוף נגעים, שרמזו כי ביום ט' באב יחול ראש חודש ניסן. תחילה וראש לפדין נפשנו". אמנם, אף על פי שהעובדה כשלעצמה נכונה, לא מצאתי לה רמז במקור אותו ציין.

15. וראה שם במהרז"ו, ובמרגליות הים, חלק ב, עמ' עה, ותורה תמימה, איכה א, אות מא. וראה שבלי הלקט, סימן רסט (מהד' בובער, דף קכט, א): ובמנהגות מגנצא מצאתי... שנהגין לומר לאחר התפילה בשחרית למנצח, ואומר תתקבל צלותהון, וטעם שלהן שיעקר אבלות ט' באב אינו נוהג אלא בלילה...".

16. איכה זוטא, יט; ולקוט שמעוני, חלק ב, רמז תתרכו.

17. קינות לתשעה באב, מהד' גולדשמידט, עמ' קיב. וראה דברי הגר"י הוטנר: "בנצח ישראל אין הבדל אם זה בצאתי ממצרים או בצאתי מירושלים" (ספר הזכרון לגר"י הוטנר, עמ' פד, וראה שם עמ' קו).

נשתנה הלילה הזה מכל הלילות? מדוע בליל פסח אוכלים מצות ומרורים, עתה הלילה הזה שבענו בוז ומרורים?¹⁸

ולא רק אזכורו של פסח בתשעה באב מצינו, אלא גם להיפך:

"נוהגים בקצת מקומות לאכול בסעודה ביצים זכר לאבילות; ונראה לי הטעם, משום שיליל תשעה באב נקבע בליל פסח"¹⁹.

נסיונות לבאור הקשר המיוחד בין פסח לתשעה באב

דומה, שעדיין צריך לפנים אותו קשר מיוחד בין פסח – עת הגאולה המסוגלת לישועות, לבין תשעה באב – הזמן המועד לפורעניות.

ניתן לומר שהקשר בא על דרך ההנגדה: המצב המרומם בליל יציאת מצרים, לעומת שיא השפל בליל תשעה באב. אם כך הוא – יש משום הגדלת והגברת האבל כשזוכרים את תקופת השגשוג והפריחה, שהרי "הכל לפי המתבייש", ואינה דומה בת מלך שירדה מגדולתה, לפונדקית או לבת אחד הריקים שהוסיפה על נפילתה עוד. וכן להיפך: השמחה גדולה אם מודעים גם לאפשרות של אבל ושל צער²⁰.

למרות שהסבר זה אפשרי, נראה שלשם באור פנימי יותר של התופעה צריכים אנו למושג: "שבירת הכלים".

שבירת הכלים

מושג זה מתאר מצב בו אין הכלי מסוגל לשמש מסגרת ובית קיבול מתאים לתוכן הננסך לתוכו, התוכן גדול בהרבה מן הכלים הערוכים כדי לקלוטו; ועל כן,

18. חמש תעניות, מהד' מנצ'ר, עמ' קנג. הובאה אצל י"ט לוינסקי, ספר המועדים, כרך ז, עמ' 326-327, ושם מציין כמקור לה את סדר ארבע צומות, ונציא. תצ"ו. המשכה של קינה זו הוא קושיות נוספות באותה הרוח. רעיון דומה למובע בקינה זו מצוי גם אצל ר' יצחק אבן גיאת בקינתו "מה נשתנה יום זה?", שם פונה המשורר: "אליכם עדה קדושה אשאל מכם טענה... מדוע בליל פסח מתפללים בקול ערב; עתה בעוונותינו קול יללה כעורב... מדוע ביום פסח כל ישראל שמחים; עתה בעוונותינו אבלים ונאחזים" (הובא בספר המועדים, הנ"ל, עמ' 405, ושם מציין כמקורו את סדר חמש תעניות, ליוורנו, תרכ"ז).

19. הגהת הרמ"א, אורח חיים, סי' תעג, ס' ב, בשם מהר"ל. ראה שם בבאור הגר"א שמציין המקור לכך. וראה מקורות נוספים בהגדה שלמה, עמ' 66.

20. ראה פסחים קטז, א: "מתחיל בגנות ומסיים בשבח", ובמהר"ל, גבורות ה', פרק נב (עמ' רכד): "כי השבח שקודם לו גנות – יותר שבח". השווה: ש"י עגנון, תמוול שלשום (שוקן, תשלט), עמ' 7: "כבני אדם שזוכרים בשעת שמחה ימים של צרה, ונהנים כפליים מן הטובה". וראה בבא מציעא עה, ב: "חלילים לבלה או למת" ומאמרי הראי"ה, עמ' 184. תע' בראשית רבה, פרשה סג, על ערשים שהם מאכל אבילות ושמחה, ושם במפרשי המדרש; ר' צדוק הכהן, ישראל קדושים, עמ' 77; קומץ המנחה להנ"ל, עמ' 56. וראה גם ש. ליברמן, יוניות ויוונות בארץ ישראל (ירושלים, תשכ"ג), עמ' 79, ושם בהע' 91; ט. פרידמן, "מאבל ליום טוב", הגות עברית באמריקה, כרך א (תשל"ב), בעמ' 385-386, ובמקורות שציינו שם.

בנסותו להכנס לתוכם הוא פורץ את דפנותיהם, והם משתברים ומתנפצים.

כזה הוא המצב ביחסי הגוף והנפש: אין הנפש הנתונה בגוף יכולה לפעול במלוא עוצמתה "עד אשר תיפרד הנפש מן הגוף"²¹; וכזה הוא המצב גם ביחסי ההווייה עם הטוב העליון: "עולם התווה ושבירותיו ותיקוניו מורים לנו שעוצם הרצון לתיקון, לשכלול, להווייה – שהם הטוב הגמור – פועל הוא בכוח מלא מאד מאד. אין ההווייה יכולה לקבל את כל עוצם הטוב של המהות העליון... ההווייה החלקית מתמסמת מרוב הטוב... משתברת היא מרוב שאיפתה... למה באה השבירה? לפי שהאלוקות נותנת היא לפי כוחה, והמקבל מוגבל הוא..."²².

על פי עקרון זה נתבאר לו לר' צדוק הכהן מה שנאמר על מקומות, על זמנים ועל נפשות מסויימים, שהם מועדים לפורענות. השאלה המתבקשת מאליה היא: "ואיך יצויר שמוכן מתחילת בריאה לרע, חס וחלילה, והלוא מפי עליון לא תצא הרעות"?! וכדי להשיב עליה הוא מבאר, ש"פורענות" היא מלשון "פרעון", ועל פי זה: "ומה דשכר מצווה בהאי עלמא ליכא, היינו משום דהקב"ה נותן מלוא עומסו (סנהדרין ק, א), ואי אפשר בעולם הזה לקבל רוב הטובה ההוא כלל; ובאותו מקום, זמן, נפש שנשפע הפרעון ושכרו של ה' יתברך, מצד ריבוי שפע, נעשה חס וחלילה פורענות לרע, כידוע בסוד שבירתן של כלים זוהי מיתתן, על ידי ריבוי האור"²³.

האורות הגנוזים בתשעה באב

במקום אחר זקק ר' צדוק את עניין שבירת הכלים לסוגיית החורבן: "בעת כשלון האדם יידע שבאותו עת הוא הכנה לאותו דבר טוב, ואם יזכה באותה שעה יוכל לעלות למדרגה גדולה מאד... וכן בעת החורבן נולד משיח (כמו שכתוב ירושלמי ברכות, פרק ב, הלכה ד²⁴) – כי אותו עת היה מוכן אם זכו לביאת משיח ובניין בית המקדש הנצחי וקיים לעד"²⁵. ברוח דברים אלה ניתן לבאר גם סוגיות נוספות

21. מורה נבוכים חלק ג, פרק נא. והשווה: רמח"ל, דרך ה'; חלק א, פרק ג.

22. אורות הקודש, חלק ב, עמ' תקכו-תקכו.

23. צדקת הצדיק, סימן קעא. וע"ע שם, סימן רא, רז, רטו, רמו.

24. על משיח שנולד בעת החורבן ראה גם במדבר רבה יג, ה; איכה רבה א, נא; וע"ע סנהדרין צח, ב.

25. צדקת הצדיק, סימן עו. שם מבאר על פי קו זה את דברי הזוהר (פנחס רטו, א), שלדור המבול ניתנה הזדמנות לקבל את השפע של מתן התורה (וראה גם שמות רבה ל, יג), אלא שהחמצת ההזדמנות הביאה עליהם שפע מקביל של מי המבול, שגרם לחורבנם ולאובדנם. רומה שבכוון זה שהסביר ר' צדוק הכהן, כבר קדמו המגיד ר' דב בער ממזריטש, שכתב: "כמו שאמרו ז"ל, אור גדול שמכחה את הראות ואינו יכול לראות, שנתגלה הבהירות עד שאין השכל משיגו. ובאמת ה' יתברך הוא בראן; רק התלבשותו אינו נראה. כמו חורבן הבית, שהיה חסד גדול, כמו שכתב האלשיך (איכה, פרק ב) נטה קו ויאל חיל וחומה – נטה קו על בניין העתיד. פירוש: שלא היה יכול להתגלות הבהירות הגדול שיתגלה כשיבוא משיח, לפיכך נחרב הבית" (מגיד דבריו ליעקב, סימן מ; מהד' שץ, עמ' 61, וראה שם במקורות שצינינה). והשווה למהר"ל, נצח ישראל, פרק כו; אורות הקודש, חלק ג, עמ' רנא. וע"ע פרי צדיק, ויקרא, עמ' 57.

הקשורות במקדש ובחורבנו: פרשת נביאי השקר שהתנבאו בסמוך לחורבן הבית²⁶, ופרשת הכרובים²⁷.

אפשר שאותו פוטנציאל מופלא שהיה מתוקן לו לתשעה באב אילו רק היו זוכים, הוא שהביא לכך שראשונים רבים נתנו לתשעה באב מעמד של מועד²⁸, ואף גזרו מכך השלכות מעשיות לדינא: "אין אומרים תחנון, ולא סליחות בט' באב, ואין נופלים על פניהם, משום דמיקרי מועד"²⁹ – שיא האבל קרוי מועד!

חודש אב שנברא באות ט"ת

אותו מעמד מיוחד, של "מועד" פוטנציאלי שהפך לתענית ולמספד, לא נתבצר אך ורק ליום תשעה באב, אלא לחודש אב כולו. "כל חודש יש בו אור מיוחד בפני עצמו כפי האותיות שנבראו בו, כמו שכתוב בספר יצירה"³⁰. חודש אב נברא באות ט"ת³¹, אשר עליה כבר אמרו: "טית – אוצר הטוב מתמלא... סמל הטוב הגנוז... שטובה נעלם בפנימיותה וביטוייה גם כן נעלם מכל הוראה מאתנו אף כי בטח יש להצלצול הוראה כמוסה. אבל מתאים הוא גם כן עילום השם בתור ביטוי גלוי למהות התוכן החבוי של הטי"ת"³². מה רבה מידת ההתאמה בין האות ט"ת לחודש

26. "חה היה טעות אנשי ירושלים ונביאי השקר: שהיו חושבים כי אדרבא ייטיב ה' להם, שראו העת מוכן לכך אם זכו" – צדקת הצדיק, סימן עו. על נסיונות נוספים להסבר טעותם של נביאי השקר ראה פרי צדיק, דברים, עמ' קכח; שם משמואל, ויקרא, עמ' קיא; מכתב מאליהו, חלק א, עמ' 238.

27. בספר שמות נאמר על הכרובים: "ופניהם לבית". סתירה זו מיישבת הגמרא: "לא קשיא: כאן בזמן הימים ב, ג, יג נאמר: "ופניהם לבית". סתירה זו מיישבת הגמרא: "לא קשיא: כאן בזמן שישראל עושין רצונו של מקום; כאן בזמן שאין ישראל עושין רצונו של מקום" (בבא בתרא צט, ב, וראה רשב"ם שם). ואמנם, הגמרא מספרת במקום אחר: "בשעה שהיו ישראל עולין לרגל, מגוללין להם את הפרוכת, ומראין להם את הכרובים, שהיו מעורין זה בזה, והיו אומרים להם: ראו חיבתכם לפני המקום, כחיבת זכר עם נקבה" (יומא נד, ב. וראה נפש החיים, שער א, פרק ה, על כרוב אחד כנגד ישראל, וכרוב אחד הרומז כנגד השכינה). אלא, שהמשכה של גמרא זו: "בשעה שנכנסו עובדי כוכבים להיכל מצאו כרובים המעורין זה בזה... שנאמר: 'כל מכבדיה היולדה כי ראו ערוותה'" עורר קשיא: "הקשה הרב בן מגאש ז"ל, דהא בבבא בתרא אמרינן שלא היו פניהם איש אל אחיו אלא כשהיו עושין רצונו של מקום?!" (ריטב"א, יומא נד, ב. וראה נסיונותיו לתרץ, וכן במהרש"א שם; תורה תמימה, איכה א, אות קד; בני יששכר, תמוז"אב ג, א; פרי צדיק, דברים, עמ' 15; פרי צדיק, שמות, עמ' 133). נקודה זו אף היא יכולה שתהא מוסברת על פי הקו בו אנו נוקטים: "ולכן אמרו ז"ל, שמצאו כרובים מעורים אף על פי שלא היו עושין רצונו של מקום, כי אז היה תוקף ריבוי שפע האור" (צדקת הצדיק, סימן קעא. מעין זה גם בשם משמואל, דברים, עמ' כה"ז. וראה גם שם משמואל, במדבר, עמ' תח).

28. ראה רשימת מקורות אצל הרב ש"י זיין, המועדים בהלכה, עמ' תכט. והסמיכו דבריהם על האמור באיכה א, טו: "קרא עלי מועד".

29. שולחן ערוך, אורח חיים, סי' תקנט, ס' ד. וראה המועדים בהלכה (לעיל, הערה 28), שם, דינים נוספים הנובעים מכך.

30. רסיוס לילה, עמ' 176; וראה גם מחשבות חרוץ, סימן ד, ועוד.

31. "המליך אות ט"ת... וצר בו אריה בעולם ואב בשנה" – ספר יצירה, פרק ה, משנה ב.

32. ראש מילין, עמ' יד; ושם עמ' קג"קד: "הטי"ת מבטא את הטוב הגנוז". מקור הדברים

אב שנברא בה: כאות ט"ת, כן גם חודש אב – שפע רב צפון ומזומן לחודש אב, שאם זוכים לו – מה טוב; ואם לאו הכלים משתברים, וחורבן הוא נושא בכנפיו: "דהנה באמת החודש אב שנוצר באות ט"ת הוא מבחינת אור כי טוב, שנברא בששת ימי בראשית... רק מפני שלא היה העולם כדאי נגזו אותו האור. וכן חודש אב היה מוכן בעצם להתגלות אור הזה... אמנם, לאחר הקלקול נעשה טוביה גניז בגוויה, וזהו הענין שממעטין בשמחה, מפני שהוא בהסתר ובהתכסות עד עת קץ לעתיד לבוא"³³.

חודש אב – חודשו של שבט שמעון

לא רק באות ט"ת נברא חודש אב. שנינו: "המליך אות ט"ת בשמיעה... ואב בשנה"³⁴, והראב"ד, המצמיד את החדשים, על בחינותיהם השונות, לשבטי ישראל השונים, על התכונות המאפיינות אותם³⁵, כתב: "שמיעה לשמעון, שנאמר: 'כי שמע

בזוהר, חלק א, דף ג, א: "טובך סתיר בגוון וצפון בגוון"; ושם חלק ב, דף רל, א: "אות ט' גניזו וטמיר"; וראה גם זוהר חלק ב, דף קנב, א. וראה גם אותיות דר' עקיבא: "ט"ת" – על אות זו, כמסמלת או טוב או מוות; ש. ליברמן, יונית ויוונית בארץ ישראל (לעיל, הערה 20), עמ' 147; ושם עמ' 206, והערה 219. גם בתורה הנגלית יש שרשים לרעיון זה: ראה בבא קמא נה, א, ושם ברש"י, ד"ה "ופתח בו": "ט"ת שכתובה ראשון בתורה, נאמרה טובה"; תשובות הגאונים (גינזבורג), עמ' 246; ועיין היטב קדושת השבת, לר' צדוק הכהן, עמ' 40, ופרי צדיק, במדבר, עמ' 234-237. על האות ט"ת ראה עתה גם א. ליפינר, חזון האותיות – תורת האידויאות של האלפבית העברי (ירושלים, תשמ"ט), עמ' 462 ואילך. על המשמעויות הקוטביות של האות ט"ת – שם 463 ואילך.

³³. פרי צדיק, שמות, עמ' 127. השווה: שם משואל, במדבר, עמ' תח: "שבאמת הוא [חודש אב] גם כן חודש של חסד, ועוד יותר נעלה מניסן, אך באשר החודש הזה הוא תכלית החסדים כנ"ל, היה צורך להתלבש בלבש של דין; ועל כן נעשה בו החורבן, שבחינוניות היה נראה דין ובפנימיותו הוא מלא רחמים, כאמרם ז"ל (איכה רבה ד, יד) כילה חמתו בעצים ובאבנים".

על כך שלאחר החורבן מקבל כל החודש מעמד של אבלות אנו למדים מהגמרא (תענית כו, ב): "משנכנס אב ממעטין בשמחה", ויש פרטי דינים מיוחדים לימים שמראש חודש אב ואילך. ראה המועדים בהלכה, עמ' תי"חיא שיטות שונות בנושא; וראה בפרי צדיק הג"ל הסבר לשיטות השתנות לעניין מיעוט השמחה בחודש אב, על פי דרכו. כך יש גם דעה לפיה אין מברכים ראש חודש אב (ראה אנצ' תלמודית, כרך א, עמ' ט; כרך ד, עמ' תנג), ויש מי שסובר שכל חודש אב אין לנהל דין עם עכרים (מגן אברהם, אורח חיים, סי' תקנא, ס"ק ב. אמנם, ראה בקרבן נתנאל, תענית, פרק ד, סימן ה, הסובר שאין לנהל דין עם עכרים רק עד תשעה באב). השווה למה שנאמר לגבי חודש אדר: "החודש אשר נהפך להם מייגון לשמחה ומאבל ליום טוב" (אסתר ט, כב), ולכן כבר "משנכנס אדר מרבין בשמחה" (תענית כו, ב), והירושלמי מסיק מכך גם מסקנה הלכתית לפיה "כל החודש כשר לקריאת מגילה" (מגילה, פרק א, הלכה א; וראה ברמ"א, סי' תרפח, ס' ז: "והכי נהוג"); וראה בלבוש, סי' תצב, על תענית בה"ב שלאחר פסח שאינה בניסן, מפני שאין מתענים בכל החודש, ולאחר סוכות אין היא בסוף תשרי שאף בו אין מתענים בשל ריבוי החגים (וע"ע ראש השנה יא, א; שמות רבה טו, יב, ועוד).

³⁴. ספר יצירה, פרק ה, משנה ב.

³⁵. על תכונותיהם השונות של השבטים השונים ראה הרב ח.י. הדרי, "איש כברכתו", כתלנו ח (תשל"ז), עמ' 9 ואילך; ר. יעקובי, "נפתוליו של נפתלי" שמעתין 88-89 (שבט"ר ניסן תשמ"ז), עמ' 10 ואילך.

ה' כי שנואה אנוכיי" (בראשית כט, לג)³⁶.

לא לחינם הלך שבט שמעון אצל חודש אב: כשם שחודש אב – פניו הנגלות כעוסות וחמורות סבר – קינים והגה והי, אבל ופורענות למראית עין; אך שפע אור וטוב גנוזים בחובו, כך גם שמעון. על פניהם כל מעשיו, שלו ושל בני שבטו, ממשיכי דרכו, אינם רצויים: הוא הנוקם בשכם, למורת רוחו של יעקב³⁷; הוא מתנגדו העיקרי של יוסף, ועל כן בשעת זעם, עת נשלח יוסף אל אחיו, מבקש שמעון להרגו³⁸, ואחר כך בעצה אחת עם לוי: "ויאמרו איש אל אחיו... לכו ונהרגנו"³⁹. בהמשך אותו ארוע, הוא זה שדוחף את יוסף לבור, ומצווה להשליך עליו אבנים גדולות להרגו⁴⁰, ויש שמייחסים לו גם את פעולת המכירה של יוסף⁴¹. בשל מאבק עז זה שבין שמעון ליוסף – שמעון הוא שנאסר על ידי יוסף כערבון עד שיובא בנימין⁴².

שמעון הוא זה שבברכת יעקב מוטחת בו בקורת חלף ברכה, וייתכן שכבר בברכת יעקב נרמז שבעתיד לא יזכה שמעון לנחלה משלו: "אחלקם ביעקב ואפיצם בישראל"⁴³. הוא השבט שכל כ"ד אלף המתים במגפה על דבר פעור – ממנו הם⁴⁴, שכן נשיא בית אב שלהם הוא החוטא עם בת מדיין⁴⁵. ואם בכל אלה לא די, יש מי שרוצה לתלות בשמעון גם את קולרו של חטא המרגלים: "בסודם אל תבוא נפשי" – אלו מרגלים⁴⁶, ובמהרש"א שם: "ואולי קבלה היה בידם שהמרגל משבט שמעון הוא היה בעל המעשה ביניהם". שמעון הוא גם השבט היחיד הנעדר מברכת משה⁴⁷.

36. פירוש הראב"ד לספר יצירה, פרק ה, משנה א. סרר זה הוא על פי סדר הדגלים שבמדבר, והוא המקובל גם על האר"י. ראה שערי אורה, שער ה, דף סה, ב; בני יששכר, תמוז אב א, ג; פרי צדיק, דברים, עמ' 50. וראה תנחומא ויחי, טו: "ואלו שבטים על סדרו של עולם... וכן המזלות והחדשים וי"ב אבני האפד", וטור, אורח חיים, סי' תיו. על מערכות המקבילות לשבטים ראה הרב ח.י. הדרי, לעיל הערה 5, בעמ' צד ואילך; ד. נוי, י"ב המזלות וי"ב השבטים"; מחניים צ (תשכ"ד), עמ' 128 ואילך; אנצ' עברית, כרך כ, עמ' 193-194.

37. בראשית לד, כהלא. וראה ספר הישר, וישלח, על כך ששמעון הוא שיעץ להחליש את אנשי שבט ע"י המילה. וראה תורה שלמה, בראשית לד, אות נב.

38. תורה שלמה, בראשית לו, אות קכה.

39. בראשית לו, יט-כ. תורה שלמה, בראשית לו, אות קכו. וראה חשבוננו של רש"י, בראשית מט, ה.

40. תורה שלמה, בראשית לו, אות קמב.

41. תורה שלמה, בראשית מט, אות עג. ומצאו רמז למכירה בדברי יעקב: "כלי חמס מכרוהיהם".

42. בראשית מב, כד. תורה שלמה, בראשית מב, אות פג; תורה שלמה, בראשית לו, אות קמב; רש"י, בראשית מט, ה.

43. בראשית מט, ז; וראה תורה שלמה, בראשית מז, אות צה; אדרת אליהו, יהושע יט.

44. ראה תורה שלמה, בראשית מט, אות צג, ורש"י, במדבר כו, יג, שכולם משמעון. בכך מוסברת העובדה שבמפקד בשנה השנית מונה השבט 59,300 איש (במדבר א, כג). בעוד במפקד שבשנת הארבעים אינו מונה אלא 22,000 (במדבר כו, יד).

45. במדבר כה, יד. וראה סנהדרין פב, ב: "שלומיאל בן צורישיד הוא זמרי בן סלוא", וראה בחרושי אגדות למהר"ל שם על השמות השונים.

46. סנהדרין קט, ב.

47. דברים לג, וראה רש"י, דברים כז, כד, ששמעון שלא ברכו, לא אמר ארור כנגדו. וראה שם

בנוסף לכל מה שמנינו לעיל, ואולי בעקבות זאת, אף כי "אין לך כל שבט ושבט מישראל שלא העמיד ממנו שופט"⁴⁸, הרי "מכל השבטים יצאו שופטים ומלכים, ומשבט שמעון לא קם לא שופט ולא מלך"⁴⁹

לזהירות רבה נקראים אנו בגשתנו אל הקודש – לדון בסוגיית חטאיהם של בני דורות הראשונים. מחד גיסא נדרשים אנו שלא להשקיף עליהם כעל מלאכי השרת שאינם טועמים טעם חטא כלל; אך מאידך גיסא שומה עלינו להכיר מעלתם וממילא לבחון את חטאיהם באספקלריא מתאימה⁵⁰.

מזווית ראייה שכזו עלינו לבחון את מעשי שמעון, ואת אלה של בני שבטו, שאפילו אם מעשיהם אינם רצויים, כוונתם ודאי רצוייה היא: כזוהי הקנאות כנגד בני שכם, שוודאי יסודתה בהררי קודש, ולא בחולשה רגעית שהביאה אותו לשילוח כל רסן באותה שעה⁵¹. כזהו המאבק עם יוסף – על רקע אידיאולוגי, ולא מחמת קנאה קטנונית⁵². כך גם בחטא בנות מואב – כוונות פנימיות מיוחסות לו לזמרי⁵³. מכאן קרבים אנו לעמידה על פנימיותו של שמעון, המסבירה גם מדוע לא העמיד השבט מלך ושופט: "ועל כן לא העמיד מלך ולא שופט", כי אין שייכות לו ממשלה בישראל בעולם הזה. שהממשלה מצד התגלות כוח המיוחד והמעלה שיש בו, דבכל שבט יש מעלה מיוחדת שכאשר היא מתגלית באיזה נפש פרטית מאותו שבט, הוא מתנשא בו על עם ה'; ומעלת שבט שמעון אין מתגלית בפועל בעולם הזה"⁵⁴.

מכל הפרטים דלעיל בוקעת ועולה המסקנה "כי שורש כוח קדושת שבט שמעון נעלם מאד בעולם הזה, כי הוא שורש עלמא דאתכסייא"⁵⁵, ומכאן שאף אם על גישתו

משמואל, דברים, עמ' קנו, ושם, עמ' קסח.

48. תוספתא, סוטה, פרק א (מהד' ליברמן, עמ' 258). הובאה בגמרא סוכה כז, ב.
49. ילקוט שמעוני, חלק ב, רמז מב בשם מדרש תרשא. וראה שם, חלק א, רמז תתק"ג.
50. ראה מכתב מאליהו, חלק א, עמ' 161 ואילך; הרב ד. כץ, תנועת המוסר, חלק א, עמ' 35. וראה במקורות הנמרצים שהביא המלבה"ד בספרו של הרש"ר הירש, במעגלי שנה, חלק ב, עמ' לג. וראה גם ש"י עגנון, תמול שלשום (שוקן, תשל"ט), עמ' 586: "רצונך למצוא צדיק – לך ובקש אותו בין רשעי הדורות שעברו".
51. ראה פרקי דר' אליעזר, פרק לח; תורה שלמה, בראשית לד, אות סז; מי השילוח, עמ' יט. קל; בית יעקב, חלק ד, עמ' 22.
52. ראה ר' צדוק הכהן, תקנת השבין, עמ' 54-55.
53. ראה תקנת השבין, עמ' 39. בשם תפארת יהונתן, פרשת פנחס: "דחלילה לחשוד זמרי תשאר דור המדבר, דור דעה, אוכלי מן שיחטאו בתאוות מגנות. רק כל חטאים שלהם היה לשם שמים על ידי איזה טעות ושגגה שהיה להם" על כונתו של זמרי ראה שם, עמ' 38-39, ושם עמ' 51; מי השילוח, עמ' יט, קד; שם משמואל, בראשית, כרך ב, עמ' שכה-שכו; במדבר, עמ' שנח, שפ; מגלה עמוקות, פנחס, עמ' מג; דובר צדק, עמ' 79-80; מחשבות חרוץ, עמ' 14.
54. תקנת השבין, עמ' 55.
55. שם, עמ' 51, וראה שם, עמ' 54: "שכל שמיעותיו אינן אלא... מצד המעמקים, ולא כפי ההתגלות; שדבר זה אינו נגלה בעולם הזה כלל". וראה בית יעקב, חלק א, עמ' רלה.

ודרכו יכולים אנו לומר שדברי אלקים חיים הם, אף על פי כן, אין הלכה כמותו, בעולם ההווה בו אנו נתונים, ועל כן נותר הוא בגניזו ובאתכסיא⁵⁶.

שמעון ויהודה; חודש אב וחודש ניסן

ואמנם, את חיותו בעולם הזה יונק שמעון משבט יהודה. כשם שחודש אב קשור בעבותות לחודש ניסן, כך גם שמעון, שחודש אב כנגדו הוא, צמוד ליהודה, שהוא כנגד חודש ניסן⁵⁷. בהזדמנויות מרובות נטפל שמעון ליהודה, ונסמך על שולחנו. כך בברכת משה האומר: "שמע ה' קול יהודה"⁵⁸ ובכך "רמז ברכה לשמעון מתוך ברכתיו של יהודה, ואף כשחילקו את הארץ נטל שמעון מתוך גורל יהודה"⁵⁹. לכן ברשימת הנשיאים אשר ינחלו את הארץ נמנה שמואל בן עמיהוד הנשיא לבני שמעון אחרי כלב בן יפונה מיהודה⁶⁰. ובשלב הביצוע: "ויצא הגורל השני לשמעון... ויהי נחלתם בתוך נחלת בני יהודה" (יהושע יט, א), ובהמשך: "מחבל בני יהודה נחלת בני שמעון... וינחלו בני שמעון בתוך נחלתם" (שם, שם ט), ומכאן להשתתפותם של בני שמעון עם בני יהודה בכיבוש נחלתם⁶¹, ולתופעות נוספות ששורשן נעוץ בנחלה המשותפת⁶².

כשמעון כן גם חודש אב: בעולם הזה הוא בגדר פוטנציאל מכוסה ועלום, שגילוייו החיצוניים הפכיים לסגולותיו הפנימיות ומביאים לשבירת כלים, להרס, לצרות ולחורבן; אך מצפה הוא כל העת לבוא שעתו הגדולה.

56. ראה מהר"ל, דרך חיים, לאבות פרק ה, משנה יז. עניין זה דומה למחלוקת שבין בית הלל לבית שמאי: הזוהר מאפיין את שיטותיהם, ואומר שבית הלל הם מצד מידת חסד ורחמים, ובית שמאי – דין וגבורה (חלק ג, דף רמה, א). ועל כן, בעולם הזה הלכה כבית הלל. אף על פי כן, "גם דברי שמאי יש להם שורש למעלה, ועם שאין הלכה כמותם בעולם הזה, סופה להתקיים לעתיד, וכמו שכתב האר"י ז"ל... שלעתיד בזמן המשיח, תהיה הלכה כבית שמאי" (מקדש מלך לר"ש בחגלו, במהד' הזוהר עם הוספותיו דף צג, א; וראה לקוטי תורה [חב"ד], קורח, עמ' 108). והסברם של דברים: "וכן נמי ההלכה כבית הלל, שידוע שמידת בית שמאי היא מידת הדין, ומידת בית הלל היא מידת הרחמים. אך הנה ידוע מה שכתב האר"י ז"ל, שלעתיד יהיו הגבורות יותר במעלה מהחסדים, ועל כן תהיה אז הלכה כבית שמאי" (שם משמואל, בראשית, כרך ב, עמ' רפו; וראה גם פרי צדיק, שמות, עמ' 214-215; הרב ש"י זקן, לאור ההלכה, עמ' שב ואילך, ושם עמ' שט).

57. על פי הראב"ד, לעיל הערה 36; שערי אורה, הנ"ל, שם.

58. דברים לג, ז.

59. רש"י, שם, על פי הספרי על פסוק זה ועל דברים לד, ג; וראה מחשבות חרוץ, עמ' 42.

60. במדבר לד, יט-כ. וכן מנה שמעון עם יהודה בין השבטים שעמדו על הברכה בהר גריזים (דברים כז, יב).

61. שופטים א. וראה באר משה (אוזרוב), שופטים, פרק א, ד"ה: "עלה אתי", על תלות שמעון ביהודה.

62. כך השם "נגב יהודה" (שמואל א כז, י, וראה פירוש דעת מקרא שם. וראה גם שמואל ב כד, ז), ו"באר שבע אשר ליהודה" (מלכים א יט, ג. ושם ברד"ק: "ולפי שנחלת בני שמעון בתוך נחלת בני יהודה, מנה אותו עם יהודה"). ועוד מובנת ההפרשה המשותפת של ערי

י"ז בתמוז – חג לה' מחר

לאותה הזדמנות להישגים גדולים שניתנה והוחמצה, עדים אנו גם בכל שקשור לי"ז בתמוז, שאף הוא קשור קשר תארכי לפסח: "שלושה שבועות אלו, מן י"ז בתמוז עד ט' באב, חל תמיד יום ראשון ואחרון ביום שחל בו א' דפסח, כידוע"⁶³.

בשעה שעם ישראל מצפה לרדת משה מהר סיני ולוחות האלקים בידו⁶⁴, וסופו שהוא חוטא בעגל, מכריז אהרן: "חג לה' מחר"⁶⁵. דומה שאין זו רק אמתלא ורצון לדחותם בדברים⁶⁶, אלא שאהרן נתכוון לאפשרות שאמנם ירד משה מן ההר ויחוגו את מתן לוחות האלקים. "אמר ר' לוי: בכל חודש וחודש שבקיץ ביקש הקב"ה ליתן לישראל מועד. בניסן נתן להם הפסח; באייר נתן להם פסח קטן; בסיון נתן להם עצרת. בתמוז היה בדעתו ליתן להם מועד גדול, ועשו להם את העגל, ובטל תמוז ואב ואלול..."⁶⁷, ור' צדוק הכהן אמר: "ולולי הקלקול היה אז חג לה', שאז היה צריך להיות יום שמחת לבו של הקב"ה כמו במתן תורה... ואם לא היה הקלקול בעגל ולא נשתברו הלוחות, היה אז בי"ז בתמוז החג לה', שהוא יום שמחת לבר"⁶⁸.

ההזדמנות שהיתה באותה עת לחוג חג לה' בי"ז בתמוז, ולא נוצלה בשל חטא העגל, אינה יורדת לטמיון ולאבדון. כך מקובלנו מבית מדרשו של האר"י ז"ל: "תימה גדול בזה... החג הזה [חג לה' מחר] מה נאמר בו, ואיך התורה כתבה זה!?! ואמנם, הסוד הנמרץ בזה, שהלא העגל נעשה בי"ז בתמוז ונשתברו הלוחות, ועתיד הקב"ה להפכו ליום טוב, ונמצא חג לה' מחר בעצם; ומחר זה לאחר זמן"⁶⁹.

חודש ניסן וחודש אב – המשמעות שייחסו להם בתקופת שיבת ציון

אם האר"י ז"ל מצא לאותו חג שיהיה לעתיד לבוא ביום י"ז בתמוז רמז בתורה, הרי שמן המקראות עצמם מצינו עדות לכך ואף הבטחה על כך בנביאים: בתקופת שיבת ציון, לאחר חידוש עבודת הקרבנות, ובשעה שבית המקדש מצוי בשלב מתקדם של בנייה, מגיעה משלחת אל הנביא זכריה ושואלת: "האבכה בחודש

הלויים משני השבטים כאחד (יהושע כא, ט ושם, טז; דברי הימים א ו, ג) וראה ר' צדוק

הכהן, קומץ המנחה, עמ' 17.

63. פרי צדיק, במדבר, עמ' 188.

64. ראה תיאורה של אותה ציפייה בכוזרי א, צו.

65. שמות לב, ה.

66. ראה רש"י, שמות לב, ה.

67. מסיקתא דרב כהנא, פיסקא כח (מהד' מנדלברג, חלק ב, עמ' 419).

68. פרי צדיק, דברים, עמ' 39. ר' צדוק הכהן לא ציין שהוא מבסס דבריו על דברי הפסיקתא דרב כהנא.

69. לקוטי תורה מהארני"ל, פרשת כי תשא: הובא בשם נחל קדומים לחיד"א בתורה שלמה, כרך כא, עמ' 94. וראה בני יששכר, תמוז'אב ב, א. אמנם, על פי דברי ר' צדוק דלעיל (ליד ציון הערה 68) אין התמיהה גדולה כל כך. וע"ע הרב ח"י הדרי, "חג לה' מחר", בתוך אשי מועד (ירושלים; תשמ"ד), בעמ' 66-67.

החמישי, הינזר כאשר עשיתי זה כמה שנים?⁷⁰ ותשובת הנביא, לאחר נאום ארוך שעיקרו דברי מוסר וכיבושין: "כה אמר ה' צבאות: צום הרביעי וצום החמישי וצום השביעי וצום העשירי יהיה לבית יהודה לששון ולשמחה ולמועדים טובים"⁷¹.

ואמנם, אין הנביא זכריה אך ורק כמוסר נבואה מחודשת לתקופה שלאחר בניין הבית, או לעתים שלעתיד לבוא, אלא הוא מציין מסורת קיימת ומקובלת אצל שבי ציון: חודש ניסן מוכר להם כחודש הגאולה, ועל כן הם קובעים בו ארועים חשובים, ולגבי חודש אב – יש ברצונם לצייןנו כחודש שנהפך מיגון וחורבן לשמחה ולגאולה, ועל כן גם בחודש זה מתבצעות פעולות משמעותיות ומהותיות:

עזרא עוזב את בבל עם מחנהו יומיים לפני הפסח⁷². זאת ודאי לא מתוך כוונה לחלל את קדושת החג, אלא כנראה מתוך מגמה לעבור את נהר הפרת בליל ראשון או שביעי של פסח, שהם זמנים המסוגלים לפעולות מעין אלה; ואילו כניסתו לירושלים מתבצעת בראש חודש אביב⁷³.

מחרה – מחזיק אחרי עזרא גם נחמיה, השומע על המצב הקשה בארץ ישראל בחודש כסלו⁷⁴, אך מחכה עד חודש ניסן כדי לבקש את האישור לבניין ירושלים⁷⁵. בהמשך פעילותו מגיע נחמיה לירושלים, גם כן בראש חודש אב, ולאחר ימים מספר מתחיל בבניין החומה⁷⁶.

70. זכריה ז, א-ג. התאריך שבפרקנו: "בשנת ארבע לדירוש". ראשית הבנייה היתה עוד בימי כורש (עזרא ג, ח; ושם ה, ב); חידושה, לאחר הפרעותיהם של צרי יהודה בשנת שתיים לדירוש (עזרא ד, כד; חגי א, טו), והשלמת הבניין כולו – בשנה השישית לדירוש (עזרא ו, טו). וע"ע בפרוש דעת מקרא לפסוקים המצויינים.

71. זכריה ח, יט. וכונתו לתקופה שלאחר בניין הבית – בעת שלא יהיה עוד צורך בצומות (ראה רד"ק, שם). וראה ראש השנה יח, ב, ושם בראשונים ובמפרשי המשנה: הדעה הרווחת היא שבימי בית שני לא צמו בתעניות אלה, לרבות תשעה באב. אמנם, ראה ברמב"ם בפירוש המשניות לראש השנה, שם: "זבבית השני לא היו מתענין לא בעשירי בטבת ולא בשבעה עשר בתמוז... והיו מתענין תשעה באב". כבר תמה התשב"ץ (חלק ב, סימן רעא) על הרמב"ם. וראה שפת אמת, בחידושו לראש השנה שם, כיצד יישב דברי הרמב"ם. וראה עוד מה שהביא הרב מ.צ. נריה, "עצמאות ישראל בהלכה", תורה שבעל פה יא (תשכ"ט), בעמ' קה. וע"ע ג. אלון, תולדות היהודים בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, חלק א, עמ' 166, ושם בהערה 206. יותר מהם הרחיק לכת ר"י עמדין, בסידור בית יעקב אשר לו: "זכר יום טוב שהיה בזמן בית שני. כי על כן אז היו אוכלין ושותין ומשתכרין בט' באב עצמו, לפי שבזמן שלום כל הארבע תעניות הם יום טוב" (עמ' 312). וראה גם פרי צדיק, דברים, עמ' 18-19. והשווה מגילה ה, ב: "רבי נטע נטיעה בפורים ורחץ בקרונה של צפורי ב"ז בתמוז ובקש לעקור ט' באב", ושם בתוספות, ברשב"א ובריטב"א.

72. עזרא ח, לא-לב.

73. עזרא ז, ח-ט. וראה בני יששכר, תמוז-אב א, ט על עליית עזרא בניסן ובואו לירושלים באב, על רקע הקשר בין שבטי יהודה ושמעון, שכנגדם חדשים אלה, כמוסבר לעיל.

74. נחמיה א, א.

75. שם ב, א.

76. ראה נחמיה ו, טו. על החשבונות המביאים לתאריכים אלה ראה שם בפירוש דעת

המצב לעתיד לבוא

דברי הנביא זכריה בעניין הצומות, האמורים כלפי התקופה שלאחר בניין בית שני, נדרשו בפי חז"ל ביתר תוקף ועוצמה כלפי ימות המשיח. וכך חותם הרמב"ם את הלכות תעניות, במסקנה הבוקעת ועולה מאותם מקורות: "כל הצומות האלו עתידיים ליבטל לימות המשיח, ולא עוד אלא שהם עתידיים להיות ימים טובים וימי ששון ושמחה. שנאמר: 'כה אמר ה' צבאות: צום הרביעי וצום החמישי וצום השביעי וצום העשירי יהיה לבית יהודה לששון ולשמחה ולמועדים טובים, והאמת והשלום אהבו"⁷⁷.

אם לגבי ימי הפסח, בהם התרחשה הגאולה ממצרי מצרים, שהיא השורש לכל הגאולות, נקל לנו להבין שכוחם עומד להם לימות עולם, עד שגם על הגאולה העתידה נאמר: "כימי צאתך מארץ מצרים אראנו נפלאות"⁷⁸, ו"בניסן עתידין להגאל"⁷⁹, הרי שלגבי הפיכת ימי התעניות לימי ששון ושמחה עדיין צריכים אנו לצפות לעת אשר בה לא יהיה עוד פער בין טעם העץ לטעם הפרי, בין המטרה לבין האמצעים, ובין האורות לכלים⁸⁰, ושוב לא יהיו אלה ימים הנתונים במצרים, אלא

- מקרא. וראה גם פירוש דעת מקרא לעזרא ז, ח"ט; ולעזרא ח, לא ובמבוא לעזרא ונחמיה, עמ' 12-13. וראה גם שיחות במקרא (רשות השידור; ב. צביאל, עורך), נביאים אחרונים, עמ' 373; הרב י. יעקובסון, חזון המקרא, חלק ב, עמ' 193.
77. הלכות תעניות, פרק ה, הלכה יט. המקור לדברי הרמב"ם בתוספתא תענית, סוף פרק ג (מהר" ליברמן, עמ' 342). בתוספתא כפשוטה (עמ' 1121) ציין כמקבילות פסיקתא רבתי, סוף פרשה כח (הוצ' רמ"א, דף קלו סוף עמ' א ואילך) ואיכה זוטא, סי' כח (מהר" בובער, עמ' 74). וראה גם פרי צדיק, ויקרא, עמף 57. כנגד אותם ימים שעתידיים לבוא ביקש אבודרהם לייסד הנהגה כבר בימינו, אנו: "בשבת שקדם לצומות הללו אחר קריאת ההפטרה, קודם אשר י, צריך שיכריזו ש"צ להודיע לקהל באיזה יום יחול הצום, ואומר: אחינו ישראל, שמעו, צום פלוני, יום פלוני, יהפוך אותו הקב"ה לששון ולשמחה, כמו שהבטיחנו בנחמות, ונאמר אמן" (אבודרהם השלם, ירושלים תשכ"ג, עמ' רנד. הובא גם בבית יוסף לטור, אורח חיים, סי' תקנ).
- הבטחות אלה לעתיד ניצל בזמנו שבתי צבי שעה שהתחזה למשיח, בעת שהכריז על ימי התעניות כעל ימי משה ושמחה. ראה ר"י ששפורטש, יציאת נובל צבי, מהר" תשבי, עמ' 49. וע"ע אנצ' עברית, כרך לא, עמ' 442: מועדי הראיה, עמ' תקמד; המועדים בהלכה, עמ' תז; ש"י עגנון, הכנסת כלה, עמ' רמה; ספר המועדים (לעיל, הערה 18), עמ' 148-149, ושם עמ' 375-376. על ביטול צומות בשעת תחייה לאומית ראה גם אגרות הראיה, חלק ד, עמ' 10.
78. מיכה ז, טו. וראה שפת אמת, בראשית, עמ' 214.
79. ראש השנה יא, א. וראה פרי צדיק, ויקרא, עמ' 49: "ודא ז' יומי דפסחא דגלותא קדמאה, וז' ימי דפסחא דגלותא בתראה, והיינו, דכמו שהיה ביציאת מצרים ז' ימים דפסח... כן לעתיד בניסן עתידין להגאל, ויהיו ז' ימים דפסח דגלות בתראה", ועיין גם שם, עמ' 87.
- וראה גם דרשות הר"ן (מהר" פלדמן), עמ' מז, ושם עמ' קכט.
80. וכבר מובטחים אנו שעת כזו אמנם תופיע. ראה אורות הקודש, חלק א, עמ' לב: "וסוף

יחול עליהם ובהם השפע המזומן להם, ללא מגבלות ומצרים. "ועל כן חודש זה... עוד עתיד להתהפך מרע לטוב, ויהיו הצומות לששון ולשמחה. ובודאי יתחיל המועד מי"ז בתמוז ויימשך עד ט' באב, והימים שבינתיים יהיו כמו חול המועד"⁸¹.

הכבוד הגדול לבוא... יתאחדו העולמים, יתמוג הגלוי והנסתר... יתקשרו האורות והכלים".

81. שם משמואל, במדבר, עמ' רנז. וראו גם שם, עמ' שעה. המודל לאותו "חול המועד אריכתא" הוא כנראה דברי הרמב"ן על ימי ספירת העומר: "ומנה ממנו תשעה וארבעים יום... והימים הספורים בינתיים כחולו של מועד" (פירוש הרמב"ן לויקרא כג, לו).